

Makale Geliş | Received: 11.07.2019
Makale Kabul | Accepted: 19.11.2019
Yayın Tarihi | Publication Date: 25.03.2020
DOI: 10.20981/kaygi.619236

Aytekin ÖZEL

Prof. Dr. | Prof. Dr.
Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Bursa, TR
Bursa Uludağ University, Faculty of Theology, Dep. of Philosophy and Sciences of Religion, Bursa, TR
ORCID: 0000-0003-4876-087X
aytekinozel@uludag.edu.tr

Ali Sedat'ın Port-Royal Mantıkçılarıyla Hesaplaşması Hangi Mantıksal Tutum Zemininde Gerçekleşti?

Öz

Osmanlı'nın son dönem mantıkçılarından Ali Sedat Avrupalı/Batılı mantıkçılarla entelektüel bir hesaplaşmaya girişmiştir. Hesaplaştığı mantıkçılardan bir grubu Port-Royal Mantıkçılarıdır. Mantıksal tutum, bir mantıkçı veya mantıkçılar topluluğunun kendi dönemlerinde mantık biliminin ana konularına yönelik yaklaşımlarıdır. Bu yönüyle Port-Royal Mantıkçıları ile Sedat'ın mantıksal tutumları birbirinden farklıdır. Bu makalede Sedat'ın Port-Royal Mantıkçılarına yönelttiği eleştirilerin içeriğini kritik etmiyoruz. Aksine ortada iki farklı mantıksal tutum olduğunu ileri sürmek amacıyla onların tarihi ve entelektüel arka planlarını irdeliyoruz. Ali Sedat ile Port-Royal Mantıkçıları, biri İslam Dünyası'nda (Osmanlı'da) diğeri Avrupa'da iki farklı geleneklere sahip mantıkçılardır. Bu farklılık onların mantıksal tutumlarını önemli ölçüde etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Sedat, Port-Royal Mantıkçıları, Osmanlıca Mantık, Arapça Mantık, Mantıksal Tutum, Mantık Tarihi.

On Which Logical Attitude Basis Ali Sedat's Face off to Port-Royal Logicians Happened?

Abstract

Ali Sedat who is one of the last period logicians of Ottoman began to face intellectually to Western/European logicians. One group of them was Port-Royal logicians. Logical attitude is approaches of a logician or community of logicians to the main matters in the science of logic in their own period. From this aspect logical attitudes of Sedat and Port-Royal logicians are different from each other. In this paper we don't evaluate contents of criticisms that Sedat directed to Port-Royal logicians. Contrarily, we examine their historical and intellectual backgrounds in order to argue that they had different attitudes. Ali Sedat and Port-Royal logicians are who have two different traditions respectively Islamic World, Western. This affects significantly their logical attitudes.

Keywords: Ali Sedat, Port-Royal Logicians, Ottoman Turkish Logic, Arabic Logic, Logical Attitude, History of Logic.

Giriş

Bu makalede Osmanlı’da Batı’daki yeni mantık akımlarıyla ilk fikri hesaplaşmaya girişen Ahmet Cevdet Paşa’nın (1822-1895) oğlu Ali Sedat’ın (1857-1900) Port-Royal Mantıkçılarına yönelttiği eleştirilerin nasıl bir mantıksal tutum zemininde gerçekleştiğini belirlemeye çalışacağız. Bunun için önce Port-Royal Mantıkçılarının *mantıksal tutumlarını* ortaya koyacağız. *Mantıksal tutumdan* kastımız, bir mantıkçı veya mantıkçılar topluluğunun kendi dönemlerinde mantık biliminin ana konularına yönelik yaklaşımlarıdır. Başka bir ifadeyle, sistematik olarak ilk kez Aristoteles (M.Ö. 384-322) tarafından incelenen mantık konularının farklı dönemlerde başka mantıkçı veya mantıkçılar tarafından ele alınırken takınılan pozisyonlara verdiğimiz bir addır. Bu durum daha çok mantığın konusunu belirleme işleminde ortaya çıkar. Örnek verecek olursak; Aristoteles’in -mantık sözcüğünü kullanmasa da- *analitik* (yani mantık) diye adlandırdığı disiplinin konusu, sözcüklerin işaret ettiği düşünceleri (kavramları) inceleme ve oradan hareketle bütünlüklü bir kıyas (tasım) teorisi belirleme (Ross 2002: 36-37) olarak tespit edilebilir. Stoacılar (M.Ö. 4. y.y.) ise mantığın konusunu, Aristoteles’ten daha farklı belirlemişlerdir. Zira Aristoteles, sonuç çıkarmanın temelini sözcüklerde değil, onların anlamlarında/kavramlarında bulunduğunu iddia ederken, Stoacılar sözcüklerin kendilerini, ispatın dayanacağı işaretler olduğunu kabul etmişlerdir (Löringhoff 1973: 24, 25). Böylece konu farklılaşmış, bu yolla mantığın konusunda ilk kez bir değişiklik meydana gelmiş ve böylece bir *mantıksal tutum* (mantık disiplinine yönelik bir tutum) ortaya çıkmıştır.

“Bilimlerin metodunun bir mantık bahsi olduğu fikri bizde, 1860’ta İtalyan mantıkçısı Gallupi’den *Miftahu’l Fünun* adı ile çevrilen mantık kitabı ile başlar.” (Öner 1999: 123). Bu alıntıyı şunun için zikrettik: Gallupi’den yapılan bu çeviriyi bir kenara bırakırsak Ali Sedat, Batı’da gelişen yeni mantık cereyanlarıyla ilgili İslam Dünyası’nda ilk fikri karşılaşmayı içeren *Mîzânü’l-Ukûl ve’l-Mantık fi’l-Usûl* (Sedat 2015) adlı bir kitap yazmıştır. O, sözü edilen eserinde, Port-Mantıkçılarına bir eleştiri yöneltmiştir. Çalışmamızda, onun eleştirisi ne idi, eleştirisinde haklı mıydı haksız mıydı vb.

tartışmalara girmiyoruz. Bu başka bir çalışmaya bırakıldı. Makalede yapmak istenilen şey, Port-Royal Mantıkçıları ile Ali Sedat’ın mantıksal tutumlarını belirlemektir. Sonuç kısmında da her iki tutum arasında bir karşılaştırma yapmaktır. Bunu şu açıdan önemsiyoruz: Kanaatimizce, Türklerin modern dönemde Batı Dünyası’nda (Avrupa’da) ortaya çıkan bir mantık sistemiyle ilk entelektüel yüzleşmesini çözümlmek için iki tarafın arka planındaki kodlarını da ortaya koymak gerekir. İşte makalemiz buna küçük bir katkı sağlayacaktır.

Bugüne kadar Ali Sedat’ın görüşlerini inceleyen çeşitli makaleler yazılmıştır. Necati Öner, 1959 yılında “Türkiye’de Yeni Mantık Cereyanlarının İlk Habercisi: Ali Sedat” (Öner 1959) adlı makalesinde ilk akademik değerlendirmeyi yapmış, ardından İsmail Köz (Köz 2002) ile Hasan Ayık (Ayık 2002), Ali Sedat’ın mantıkçılığını değerlendiren çalışma yapmışlardır. Biz ise meseleyi, başka bir açıdan, yani Sedat’ın Port-Royal Mantıkçılarının bir fikrine yönelik eleştirisinin arka planını irdeleyerek, iki tarafın mantıksal tutumları bakımından analiz ederek, anlamaya çalışacağız.

Port-Royal Mantıkçılarının Mantıksal Tutumu

Ali Sedat Port Royal-Mantıkçıları hakkında kendi düştüğü dipnotunda –günümüz Türkçesiyle ifade edersek- şunları söyler: “Port Royal, önceleri Fransa’da bir ruhban cemiyeti olup bu cemiyete dâhil olanlardan bir kısmının (l’art de penser) Fikir Yürütme Sanatı adı ile kaleme aldıkları mantık Avrupa’nın her tarafında şöhret bularak kendilerince mantığı mükemmelleştiren ve tamamlayan bir eser olarak addedilmiştir.” (Sedat 2015: 376-377) Bu cemiyet, ilginç bir şekilde, felsefe ve matematik tarihinde bir tarikat olarak bilinen Pythagorasçılar (Pythagoras’ın doğumu: M.Ö. 590-70) ile İslam Dünyası’ndaki mantık risaleleri de kaleme almış olan İhvânü’s-Safâ (10. y.y.) tarikatına benzemektedir.

Port-Royal Mantıkçılarının *Port-Royal Logic* adıyla meşhur olmuş olan *Logic or the Art of Thinking* (*Logic*, ki yazar belirtilmediği için bundan böyle atıf bu şekilde verilecektir) adlı eserinin, Port Royal des Champs manastırında Antoine Arnauld (1612-1694) ve Pierre Nicole (1625-1695) tarafından kaleme alındığı ama isimsiz olarak

yayınlandığı bilinir. Ortaçağdan sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar, Batı’daki en popüler mantık kitabı olarak sunulmuştur. Mantık tarihçileri tarafından -içerisinde geleneksel mantık konuları tartışılmakla birlikte- 17. yüzyılın yeni mantığı olarak, yani ideaların mantığı olarak gösterilmiştir (Wahl 2008: 667).

Şimdi Port-Royal Mantıkçılarının mantık tarihi bakımından önemli gördüğümüz mantıksal tutumlarını aşağıda açıklayalım.

Rönesans/yeniden doğuş (1453-1517), bir geçit dönemi olarak kabul edilir. Avrupa kültür çevresinin iki büyük çağı olan Ortaçağ ile Yakınçağ arasında bir köprüdür. Her iki çağın da kendine özgü bir değerler sistemi, bir dünya görüşü ve bunların oluşturduğu kurumları vardır. Ancak bu farklı dünyalar arasındaki geçişte yer alan Rönesans felsefesinde, bir yandan yeni ile eskinin çarpıştığını görürüz, diğer yandan da şaşılacak şekilde onların bağdaşıp birbirine karıştığına şahit oluruz. Bu yüzden Rönesans düşünürü çelişmelerle yüklüdür (Gökberg 1998: 161-162), denir. Ortak bir kanaat olarak söylenir ki mantığın Ortaçağlarda elde ettiği yüksek onur ve haysiyet, Rönesans’la birlikte kaybolmuştur. Oysa mantığa bu dönemde, bu şekilde, yani kifayetsiz bir emekli olarak bakıldığı iddiası, yanlıştır. Zira o, o dönemde bir sükûnet dönemine girmişti. Ufukta yavaş yavaş belirmeye başlayan Batılı modernitenin müstakbel meydan okumalarına karşı kendini yenileme çabası içerisindeydi (Gabbay vd. 2008: vii-viii). Mantık, zaten bunu ancak sükûnet ortamında gerçekleştirebilirdi. O, bir Kızılderili öğüsünde ifade edilen şu öğüde uyarak âdeta davranışını ortaya koydu: Gürültünün patırtının olduğu yerde sükûnetle dolaş!

Port-Royal Mantıkçıları, mantıktaki iki ayaklarından birinin Rönesans’ta diğerlerinin de Rönesans sonrası yeni dünyada olduğu bir yol kılavuzu gibiydiler. Onlar hem teknik formalizmden hoşlanmazlar hem de bu yönüyle modern informel mantığa karşı hoşgörülü de kalırlar. Onların erken dönem çalışmalarının bir kısmı, sonradan geliştirilmiş olan ihtimaliyet teorisi tarihi içerisinde yerini almaktadır. Bu, modern tümevarımsal mantığın doğuşunu önceden sezdikleri anlamına da gelir (Gabbay vd. 2008: vii). Bu tür özelliklerinden dolayı Port-Royal Mantığını modernitenin kıpırtısı olarak görenler de olmuştur (Boger 2004: 104).

Port-Royal Mantıkçılarının geçiş döneminde yer almaları onların Aristoteles’in mantığına ve Aristotelesçi geleneğe dayanmalarını ve bu yüzden hem gelenekçi olarak adlandırılmalarına hem de onlardan farklı olarak yeni düşüncelere kapı aramalarına neden olmuştur. Şöyle bir iddia vardır: Geleneksel veya bir başka ifade ile Aristotelesçi mantık ile Aristoteles’in kendi mantığı arasında temel fark(lar) vardır. Ancak son yüzyıla kadar bu fark, hep bulandırılmıştır. Bu, tıpkı, Hz. İsa (A.S.)’ın öğretisi ile Hıristiyanlık arasındaki farkın bulandırılmasına benzer bir bulanıklıktır. İşte bu fikri savunanlara göre, geleneksel mantığın Aristoteles’in mantığının bir devamıymış gibi algılanması da bu yüzden ve devamı gibi de algılanmamalıdır (Boger 2004: 104).

Bu görüşe karşıt olarak Aristoteles’in kendi mantığını geleneksel perspektiften -ki onların modern kaynakları Port Royal Mantıkçılarına kadar uzanır- okuma yanlısı olan çağdaşlarımız vardır. Yani onlar, Aristoteles’in kendi mantığı ile Aristotelesçi mantık arasında temel bir fark görmezler. Bunlara *gelenekçi* adı verilmiştir. Onlar, Aristotelesçi mantık ile Aristoteles’in kendi mantığı arasında temel/devrimci bir fark görmeksizin antik dönem Aristoteles şârihlerinin yorumlarından esinlenen, Ortaçağ’da şekillenen, Port Royal Mantıkçılarınca depolanan (Boger 2004: 104) bir mantık perspektifine sahip, modern dönemdeki gelenekçi mantıkçılardır. Onlara göre Aristoteles’ten sonraki mantık Aristoteles’in bir devamı gibi algılanmalıdır. İşte gelenekçi mantık bu perspektifi esas alır (Özel 2012: 35).

Aristoteles’in mantığı ile bir Helenistik dönem mantığı olan *Stoa mantığı* nasıl birbirinden farklı ise *Aristoteles’in mantığı* ile *Aristotelesçi mantık* da tümüyle birbiriyle aynı şey değildir. Aralarında kısmi aynılıklar veya benzerlikler vardır. Aslına bakılırsa Aristotelesçi mantık hem Aristoteles’in mantığını hem de Stoa mantığını yorumlayarak oluşturulmuş bir mantık(lar) sistemidir denilebilir. Bu ayrımlar önemlidir. Çünkü pek çok görüş arasındaki benzerlikler ve farklılıklar, söz konusu ayırım veya ayrımlara dikkat etmeksizin yapılan genellemelere kurban giderek, ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla *Aristoteles’in mantığı* ile *Aristotelesçi mantık* birbirinden farklı anlam alanlarına sahip ifadelerdir. *Aristoteles’in mantığı*, onun kendi orijinal eserlerindeki

mantıktır, *Aristotelesçi mantık* ise ondan sonra, onun etkisinde ve onun sisteminden farklılaşarak oluşan mantıklardır.

Port-Royal Mantıkçılarının *Logic or the Art of Thinking* adlı eserinde, düşüncenin kaynağı ve doğası, onun objelerle ilişkisi, Aristoteles’in on kategorisi, soyutlama, genellik, tikellik, tekellik, beş tümel düşünce, çok anlamlı terimler sorunu, düşüncenin kapalılığı, açıklığı ve seçikliği, dil-düşünce ilişkisi, tanım teorisi, önerme çeşitleri ve türleri, önermeler arası ilişkiler, kıyas teorisi ile metot üzerine konularını ele almışlardır (Logic: ix-xiii). Özellikle Batılı mantık geleneğinde görülen kavram, önerme ve kıyas şeklindeki mantıktaki konu tasnifinin bu eserde korunduğunu söyleyebiliriz. Port-Royal Mantıkçıları üzerine bir çalışma yapmış olan Abdülkuddûs Bingöl’ün de tespit ettiği gibi onlar mantığa dördüncü bir bölüm daha ilave etmişlerdir ki bu da “metot bölümü”dür (Bingöl 1993: 14). Esasen, “Mantığın bir metodoloji olduğu anlayışı bilimlerin metot sorunlarının mantığın konuları içerisinde mütalaa edilmesine yol açtı ve ilk defa Petrus Ramus (1515-1572) mantığı bölümlere ayırırken, kavram önerme ve kıyastan sonra, dördüncü bir bölüm olarak Bilimlerin Metotları bahsini ekledi. Böylece metot sorunları mantığın önemli bir bölümü telakki edildi.” (Öner 1999: 122). Ancak burada çok önemli bir farklılığı dillendirmek gerekir. Port-Royal Mantıkçıları her ne kadar Aristotelesçi gelenek içerisinde görülse de öteki 17.y.y. yazarları gibi onlar da bu geleneğe eleştirel yaklaşmışlardır. Onun önemli bir kısmını eski mantık olarak görmüşler, bu çerçevede sadece skolastik dünyada ele alınan kıyas teorisine yönelik değil aynı zamanda Ramus’un mantık anlayışına da yönelik eleştiride bulunmuşlardır (Wahl 2008: 668).

Port-Royal Mantıkçıları, özellikle Descartes’den (1596-1650) etkilendiler. Descartes’in kıyas mantığına eleştirel yaklaştığını biliyoruz. Onlar da onun bu yaklaşımını kendi çalışmalarına yansıttılar (Wahl 2008: 668). Descartes’in mantık konusunda özel bir kitap kaleme almadığı ama *Aklın İdaresi İçin Kurallar* (1997) ile *Metod Üzerine Konuşma* (1997) adlı eserlerinde kendine özgü bir yöntem geliştirdiğini biliyoruz. Yukarıda *Logic or the Art of Thinking*’in yazarları olarak bilindiğini belirttiğimiz Antoine Arnauld ile Pierre Nicole’un, bazı mantık tarihçileri, Descartes’in

Aklın İdaresi İçin Kurallar adlı eserinin bir kısmıyla kendi görüşlerini söz konusu kitapta, birleştirdiklerini belirtirler. Descartes, basit önermelerin kavranışı ve onlar arasındaki ilişkiler, basit düşünceleri açıklığa kavuşturma ve onlar arasındaki ilişkiler, açık ve seçik algılama, bir önermeden diğerine doğrudan doğruya geçişin nasıllığını açıklama konularına odaklandı. Onun doğrulukların keşfinin bir aracı olarak gördüğü mantık ile eski mantığa yönelik eleştirileri, Port-Royal mantığında da mevcuttur. *Logic or the Art of Thinking* adlı eserde baştan sona doğrulukları keşfetmede faydasız olduğundan dolayı formel mantığın eleştirisi yapılmıştır. Önermelerin döndürülmeleri, kıyasların geçerliliği meselelerini ele alsalar da hızlı geçerek onlara pek az önem vermişlerdir. Mantığı düşünme sanatı olarak görüp onu tıpkı Descartes gibi doğrulardan yanlışları ayırt etme sanatı olarak kabul etmişlerdir (Wahl 2008: 668).

Ali Sedat’ın Mantıksal Tutumu

Ali Sedat’ın Arapça mantık geleneği perspektifi üzerine oturan mantıksal tutumunu netleştirebilmek için İslam Dünyası’nda mantığın konusu meselesinde ortaya çıkan çeşitli görüşleri vereceğiz. Tespitlerimize göre bu konuda dört görüş ortaya çıkmıştır:

Birinci Görüş: Fârâbî’nin (870-950) ileri sürdüğü görüştür. Fârâbî, “Mantığın konularına gelince, ki mantık kanunları onların içerisinde verilir; bunlar, lafızların delâlet etmesi bakımından düşünülürler ve düşünülülere delâlet etmesi bakımından lafızlardır.” (Fârâbî 2018: 104) der.

İkinci Görüş: İbn Sina’nın ileri sürdüğü görüştür. Mantık tarihinde de *muhakkiklerin görüşü* diye bilinir. Buna göre mantığın konusu ikinci akledilir anlamlardır. Ünlü İbn Sina yorumcusu ve savunucusu Nasîruddîn Tûsî (ö. 1274) mantığın konusunu, bilinenden bilinmeyene ulaştırması bakımından ikinci akledilir anlamlar olarak belirtir. Kutbuddîn Râzî (ö. 1365) de aynı kanaattedir. Varlıkların zihinde ve zihin dışında olmak üzere iki hali vardır. Zihin dışında onlara hareket, durağanlık, siyahlık, beyazlık vb. şeyler iliştiği haliyle zihinde ortaya çıkmalarına onların birinci akledilir anlamı denir. Bundan sonra onların kendilerine zihinde

tümellik, tikellik, zâtîlik (özellik) yüklem, konu olma gibi bazı haller iliştiğinde de bu o varlıkların ikinci akledilir anlamı olur (Kuşlu 2017: 48-50). İşte mantığın alanı, yani beş tümel, tarif ve kıyas formları ve onların ayrıntılı başlıkları, bu anlamlar dâhilinde oluşur. Semerkandî (ö. 1322) de aynı kanaatte olup muhakkiklerin bu konuda ihtilafa düştüğünü belirterek onların görüşünü şöyle açıklamıştır: “Mantığın bizzat kendisi tümeli, tikeli, zâtîyi, araziyi, konuyu, yüklemi, yani ikinci akledilirleri *o olmaları bakımından* incelemez. Zira bu ‘İlk Felsefe/Metafizik’in’ işidir. Onların mantıkta incelenmeleri, ilkeler olmak bakımındadır, problemler olmaları bakımından değildir; bilakis mantıkta, bunlar vasıtasıyla bilinirlerden bilinmeyenlere ulaşmanın nasıl ve hangi suretle olacağı incelenir... İşte bu bakımdan ikinci akledilirler mantığın konusudur. İkinci akledilirlerle kastedilen şudur: Biz mahiyetleri ve hakikatleri, o olmaları bakımından tasavvur ettiğimiz zaman birinci akledilirler oluşur. Daha sonra onlar, hakkında kayıtlayıcı veya haber bildirici bir hükümle, örneğin, ‘bu tümeldir, şu zâtîdir, bu arazîdir.’ vb. hükümler verdiğimizde onlar, yapıları itibariyle ‘ikinci akledilirler’ olurlar.” (es-Semerkandî 2014: 77, 78).

Üçüncü Görüş: Hûnecî’nin (ö. 1248) savunduğu görüştür. Buna göre mantığın konusu tasavvurât (tasavvurlar) ve tasdikât (tasdikler). Hûnecî’nin bu görüşü Kâtibî (ö. 1277) ve Ebherî (ö. 1265) gibi on üçüncü yüzyıl mantıkçıları üzerinde etkili olmuştur. Urmevî (ö. 1294) de Hûnecî’nin görüşünün destekçisidir (Kuşlu 2017: 48-50). Onlara göre mantığın konusu, Kâtibî’den hareketle söylersek, tasavvurî ve tasdikî bilinenlerdir. Mantıkçı bunları, bilinmeyen bir tasavvura ya da bilinmeyen bir tasdike ulaştırmaları bakımından inceler (el-Kazvinî 2017: 58, 59). Dikkat edilirse yukarıda bilgiyi kategorik olarak tasavvur ve tasdik diye iki türe ayırmıştık, Hûnecî ve taraftarları ise bu ikili tasnifi mantığın iki alanı olarak dönüştürmüşlerdir. Semerkandî bu üçüncü görüşü, şöyle açıklamıştır: “[*Keşf*’in yazarı (Hûnecî) gibi] müteahhirûndan bir grup bilgin onlara şöyle diyerek muhalefet etmiştir: ‘Mantıkçı; tümeli, tikeli, zâtîyi, arazi, konuyu, yüklemi problemler olması bakımından inceler.’ Bundan dolayı o, mantığın konusunu ikinci akledilirlerden daha genel olarak ele alır ve böylece bu haller mantığın kapsamına dâhil olur.” (es-Semerkandî 2014: 78).

Dikkat edilirse muhakikler, mantıkçının tümeli, tikeli, zâtiyi (özseli), arazı (ilintiseli), konuyu, yani ikinci akledilirleri, mantığın bir problemi olarak incelemediğini belirtiyorlardı. İşte temel ayrışma bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Dördüncü Görüş: Semerkandî ikinci görüşü desteklemiş, savunmuş ama aslında bize göre onun kanaati başka bir görüşü doğurmuştur. O da mantığın asıl konusunun üçüncü akledilirler olduğudur. Bunu onun diliyle açıklayalım: “... örneğin, ‘bu tümeldir, şu zâtîdir, bu arazîdir.’ vb. hükümler verdiğimizde onlar, yapıları itibariyle ‘ikinci akledilirler’ olurlar. Şayet ikincisi akledilenler hakkında kayıtlayıcı ve haber bildiren bir hükümle hüküm verilirse onlar da aynı şekilde ‘üçüncü derece’ olur ve mantığın incelemesi bu derece hakkındadır; çünkü mantık onların varlığının cins, fasıl (ayrım), tür (nev‘), hâssa (özellik), genel ilinek (araz-ı âmm), tanım (had), betim (resm), önerme, önermenin döndürmesi, önermenin çelişigi, kıyas, temsil vb. olmasını inceler; [işte] ikinci akledilirlerde mantık tarafından incelenen ‘haysiyet’ budur ve [mantık da] ulaşmak istediği şeyler için onlardan yardım alır ki, işte onlar ikinci akledilirlere ait zâtî arazlardır,” (es-Semerkandî 2014: 78).

İslam Dünyası’ndaki mantıkta -İbn Rüşd’ün de Fârâbî geleneği içerisinde yazdığını hesaba katarsak-, iki ismin hâkim olduğunu söyleyebiliriz: Fârâbî ve İbn Sina. İbn Sina, sonraki filozoflar üzerinde sıra dışı bir etki yapmıştır. Birçok mantıkçı, kendi çalışmasının İbn Sina’nın sisteminin genişletilmesine ya da dönüştürülmesine yönelik bir girişim olması gerektiğini düşünmüştür. Bu mantıkçılar işlerini yaparken Aristoteles’in *Birinci Analitikler*’ine değil de İbn Sina’nın *el-İşârât ve’t-Tenbihât* adlı eserine atıf yapıyordu. İbn Sina formel mantıkta üç temel değişiklik yapmıştı ve onun çizgisinden giden İbn Sinacılar da onun bu değişiklikleri üzerinden fikirlerini ilerletmişlerdi. Bu üç temel değişiklik şunlar idi: (a) *vücûdiyye* (varlıksal) terimi ortaya atılarak mutlak önermeyle ilgili doğruluk şartlarının belirlenmesi. (b) Vasfî önermenin kabul edilmesi ve böylece Aristoteles’in mutlak önermeyle ilgili tutumunun kurtarılmaya çalışılması. (c) Kıyasın birleşmeli (iktirânî) ve istisnâlı olmak üzere iki kısımda ele alınması (Street 2014: 56, 57, 66, 67).

Ali Sedat’ın, *Mîzânü’l-Ukûl ve’l-Mantık fi’l-Usûl* adlı eserinden sonra mantık alanına ait *Lisânü’l-Mîzân* (1306/1890) adlı eseri kaleme aldığı söylenir. Bu eserin ona ait olup olmadığı noktasında tartışmalar vardır. Ancak ikisinde de kullanılan örneklerin aynı olması, birinde geçmeyen bir konunun diğerinde geçmesi ve birbirini tamamlaması ve onun *Mîzânü’l-Ukûl*’ün bir nevi özetini içermesi, *Mîzân*’ın Sedat’a aidiyetini güçlendirmektedir (Özahışhalı 2005: 2). Ne var ki hem *Mîzânü’l-Ukûl* ‘ün daha geniş olması hem de diğerini onun yazdığına dair bir şüphe bulunmasından ötürü biz yalnızca *Mîzânü’l-Ukûl*’ü dikkate almak durumunda kalıyoruz.

Bize göre Ali Sedat İbn Sinacı görüşü takip eder. Onun bu görüşü takip etmesinin iki gerekçesi vardır. Bunlardan ilki, İbn Sina’nın formel mantıkta yapmış olduğu üç temel değişiklikten üçüncüsünü olduğu gibi kabul etmesini, onun, kıyas konusunu herhangi bir eleştiriye tabi tutmaksızın açıkça birleşmeli (iktirânî) ve istisnâlı olarak iki kısma ayırıp incelemesinden (Sedat 2015: 258) ve diğerleri hakkında da herhangi bir pasaj oluşturmamasından anlıyoruz.

İbn Sinacı görüşü takip etmesinin ikinci gerekçesi ise şudur: Sedat’a göre mantığın konusu bilinenlerdir (Sedat 2015: 138). Bunun ilk etapta oldukça geniş bir alanı kuşattığı düşünülebilir ve bundan dolayı İbn Sinacı çizgide yer alamayacağı var sayılabilir. Gerçekten de bu durumda her bilinen şey, mantığın konusu olmaktadır.

Ali Sedat’ın bilinenlerden kastının ne olduğunu –günümüz Türkçesiyle ifade edersek- aşağıdaki açıklamalarından anlıyoruz:

“Mantığı, hakikate taalluk etmesi itibarıyla fikir yürütmenin suretinden bahseden bir ilimdir veya bilinmeyenlere ulaştırması bakımından bilinenlerden bahseden bir ilimdir diye tarif etmek mümkündür (Sedat 2015: 138)... Bilgi, gerek vicdani gerek haricî bazı fiillerin ikaz ve tesiriyle başlar. Meselâ; insan kederli olur, yürür, gezer ve güneşi görür. İşte tüm bu fiiller ve tesirler, daima, zaman ile belirlenmiş olan bir kısım anlar ve mekân ile belirlenmiş olan bazı noktalar yoluyla sınırları belirlenmiş tasavvurî ve tasdikî ilkeleri verir. Mantık işte bu bilinenlerin ne yolla elde edildiğini araştırmaz. Bu başka bir bilime aittir. Mantık zikredilen bu ilkelerin zihinde toplanmasıyla başlayıp, işte bu bilinenden hareketle bilinmeyene ulaştırması yönü bakımından yalnızca onlardan bahseder.” (Sedat 2015: 142).

Bu görüş yukarıda bahsettiğimiz ikinci görüşün kapalı olarak ifade edilmesidir. Şöyle ki; Ünlü İbn Sina yorumcusu ve savunucusu Nasîruddîn Tûsî (ö. 1274) mantığın

konusunu, bilinenden bilinmeyene ulaştırması bakımından ikinci akledilir anlamlar olarak belirtiyordu. Birinci akledilir anlamlar, varlıklara zihin dışında hareket, durağanlık, siyahlık, beyazlık vb. şeyler iliştiği haliyle onların zihinde ortaya çıkması idi. Başka bir ifade ile biz onları (mahiyet ve hakikatlerini), onlar olmaları bakımından tasavvur ettiğimiz zaman birinci akledilirler oluşuyor idi. İkinci akledilir anlamlar ise birinci akledilirler hakkında kayıtlayıcı (tanımlayıcı) ya da haber bildirici bir hükümle, örneğin, ‘bu tümeldir, şu zâtîdir, bu arazîdir.’ vb. hükümler verdiğimizde onların yapıları itibariyle artık ‘ikinci akledilir’ olmasıdır. Ali Sedat’ın mantığı tanımlayışında kullandığı “hakikate taalluk etmesi itibariyle”, “bilinenlerden bahseden bir ilimdir” ibareleri birinci akledilirlere, “fikir yürütmenin suretinden bahseden bir ilimdir”, “bilinmeyenlere ulaştırması bakımından” ibareleri de ikinci akledilirlere gönderme yapmaktadır. Zaten onun “Mantık işte bu bilinenlerin ne yolla elde edildiğini araştırmaz... Mantık zikredilen bu ilkelerin zihinde toplanmasıyla başlayıp, işte bu bilinenden hareketle bilinmeyene ulaştırması yönü bakımından yalnızca onlardan bahseder.” demesi, mantığın konusunu ikinci akledilir anlamlar olarak bilinenler şeklinde belirlediğini gösterir.

Sonuç

Mantıksal tutum, bir mantıkçı veya mantıkçılar topluluğunun kendi dönemlerinde mantık biliminin ana konularına yönelik yaklaşımlarıdır. Port-Royal Mantıkçıları ile Ali Sedat’ın mantıksal tutumları birbirinden farklıdır. Şöyle ki; Port-Royal Mantıkçılarında, Rönesans ile Rönesans sonrası yeni dünyaya geçişin izleri vardır. Örneğin teknik formalizmden hoşlanmazlar ve modern informel mantığa karşı hoşgörülüdürler. Yani formel mantığın eleştirisini yapmışlardır. Her ne kadar Aristotelesçi gelenek içerisinde görülse de öteki 17.y.y. yazarları gibi, bu geleneğe eleştirel yaklaşmışlardır. Bu çerçevede skolastik dünyada ele alınan kıyas teorisine yönelik eleştiride bulunmuşlardır -skolastik dünyadan kasıt, Ortaçağ Batı Dünyası’ndaki mantık anlayışıdır. Onlar, özellikle Descartes’den etkilendiler. Descartes’in kıyas mantığına eleştirel yaklaştığını biliyoruz. Port Royal Mantıkçıları kıyası tümüyle reddetmeseler bile onun bu

yaklaşımını kendi çalışmalarına yansıtmişlerdir. Descartes, basit önermelerin kavranışı ve onlar arasındaki ilişkiler, basit düşünceleri açıklığa kavuşturma ve onlar arasındaki ilişkiler, açık ve seçik algılama, bir önermeden diğerine doğrudan doğruya geçişin nasıllığını açıklama konularına odaklandı. Onun doğrulukların keşfinin bir aracı olarak gördüğü mantık ile eski mantığa yönelik eleştirileri, Port-Royal mantığında da mevcuttur. Önermelerin döndürülmeleri, kıyasların geçerliliği meselelerini ele alsalar da hızlı geçerek onlara az yer vermişlerdir. Mantığı düşünme sanatı olarak görüp, onu, tıpkı Descartes gibi, doğrulardan yanlışları ayırt etme sanatı olarak kabul etmişlerdir. Öte yandan Ali Sedat’ın mantıksal tutumunu belirleyen ana unsur, İbn Sinacı görüşü takip etmesinde belirir. İslam Dünyası’ndaki mantıkta İbn Sina, sonraki filozoflar üzerinde sıra dışı bir etki yapmıştır. Birçok Müslüman mantıkçı, özellikle kıyas söz konusu olduğunda Aristoteles’in *Birinci Analitikler*’ine değil de İbn Sina’nın *el-İşârât ve’t-Tenbîhât* adlı eserine atıf yapar hale gelmiştir. Ali Sedat’ın mantıksal tutumu da işte bu İbn Sinacı çizgi paralelinde oluşmuştur. O, kıyası, tıpkı İbn Sina gibi birleşmeli (iktirâni) ve istisnâlı olmak üzere iki kısımda ele almıştır. Mantık konularını inceleme tarzı da İbn Sina paralelindedir. Yine mantığın konusu hakkındaki görüşü de İbn Sinacı çizgide yer alan, ikinci ‘akledilir anlamlar olarak bilinenler’ olduğu yönündedir.

Öyle anlaşılıyor ki yukarıda da vurguladığımız gibi Port-Royal Mantıkçılarının mantıksal tutumlarında Descartes’in, Ali Sedat’ın mantıksal tutumunda da İbn Sinacı geleneğin önemli oranda etkisi vardır.

KAYNAKÇA

AYIK, Hasan (2002). “Eski ve Yeni Mantığın Kavşağında Ali Sedat”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1: 195-205.

AYIK, Hasan (2002). “Ali Sedat Mantığında Dil-Düşünce İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 2, sayı: 28-29: 267-276.

BOGER, George (2004). “Aristotle's Underlying Logic”, *Handbook of The History of Logic*. edit. Dov M. Gabbay ve John Woods, vol. 1, North-Holland.

BOGER, George (2004). “Completion, Reduction and Analysis: Three Proof-theoretic Processes in Aristotle's *Prior Analytics*”, *Handbook of The History of Logic*. edit. Dov M. Gabbay ve John Woods, vol. 1, North-Holland.

BİNGÖL, Abdülkuddûs (1993). *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi (Aristoteles, İbn Sînâ ve Port-Royal Mantıkçıları ile sınırlandırılmış olarak)*, İstanbul: M.E.B. Yay.

DESCARTES, Rene (1997). *Aklın İdaresi İçin Kurallar*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul: MEB yay.

DESCARTES, Rene (1997). *Metod Üzerine Konuşma*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul: MEB yayınları.

ES-SEMERKANDÎ, Şemsüddîn (2014), *Kıstâsü'l-Efkâr-Düşüncenin Kıstası*, metin-çev. Necmettin Pehlivan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

EL-KAZVİNÎ, Ömer b. Ali el-Kâtibî (2017). “Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye”, *Kâtibî Şemsiyye Risalesi*, tahkik, çeviri ve şerh: Ferruh Özpilavcı, İstanbul: Litera yay.

FÂRÂBÎ, (2018). “İlimlerin Sayımı İkinci Bölüm: Mantık İlmi Hakkında”, *Mantığa Giriş Risaleleri*, metin-çev ve der., Yaşar Aydın, İstanbul: Litera yay.

GABBAY, Dov M. ve John WOODS (2008), “Preface”, *Handbook of The History of Logic (Medieval and Renaissance Logic)*, edit. Dov M. Gabbay ve John Woods, Vol. 2, North-Holland.

GÖKBERK, Macit (1998). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

KÖZ, İsmail (2002). “Modern Türk Düşüncesinde Mantık Çalışmaları”, *AÜİFD*, cilt: XLIII, sayı 1: 135-169.

KUŞLU, Harun (2017). *Nasîruddîn Tûsî'de Önergeler Mantığı*, İstanbul: Klasik yay.

Logic, Or The art of Thinking: Being The Port-Royal Logic, translated French, with an introduction, by Thomas Spencer Baynes, Edinburgh, ts., isimsiz.

LÖRİNGHOFF, Von Freytag (1973). *Mantık-Saf Mantık Sistemi*, çev. T. Mengüşoğlu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ÖNER, Necati (1999). *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖNER, Necati (1959). “Türkiye’de Yeni Mantık Cereyanlarının İlk Habercisi: Ali Sedat”. *Ankara Üniversitesi Dergisi*, I-IV, Doğuş Limited Şirketi Matbaası: 60-69.

ÖZEL, Aytekin (2012). *Aristoteles’in Analitikler Kuramının Çağdaş Yorumları Işığında Bir Arapça Mantık Metni İncelemesi*, Bursa: Emin Yayınları.

ÖZAHISHALI, Hilal (2005). “Ali Sedat’ın Mantık ve Metot Anlayışı”. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

ROSS, David (2002). *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan ve diğerleri, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

SEDAT, Ali (2015). *Mizânü’l-Ukûl (Mantık ve Metodoloji)*, çeviri ve tıpkıbasım, yayına haz. İbrahim Çapak ve diğerleri. İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

SEDAT, Ali 1306/1890. *Lisanu'l Mizan*, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası.

STREET, Tony (2014). *İslam Mantık Tarihi*, derleyen ve çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik yay.

WAHL, Russell (2008). “Port Royal: The Stirrings of Modernity”, *Handbook of The History of Logic (Medieval and Renaissance Logic)*. edit. Dov M. Gabbay ve John Woods, Vol. 2, North-Holland.